

UDK 1(091)

İBN RÜŞDÜN DİN FƏLSƏFƏSİ

*f.e.d. Ələddin Məlikov,
AMEA Elm Tarixi İnstitutunun əməkdaşı,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi
aladdinmalikov@ait.edu.az*

XÜLASƏ

Din və fəlsəfə münasibətləri hazırda din fəlsəfəsinin əsas və əhəmiyyətli mövzusu sayılır. İslam peripatetizminin nümayəndəsi olan ibn Rüşd müsəlman renessansının formalaşmasında xüsusi rola malikdir. Məhz bu səbəbdən, ibn Rüşd fəlsəfəsində din fəlsəfəsinin yeri və rolu məqalənin predmeti kimi seçilmişdir.

Məqalədə öncə ibn Rüşdün elmi yaradıcılığı, fəlsəfi əhəmiyyəti, elmi əsərləri qeyd edilmiş, daha sonra ibn Rüşd fəlsəfəsində fəlsəfənin və ümumiyyətlə, din və fəlsəfə münasibətlərinin yeri və rolu araşdırılmışdır. Şəriətin fəlsəfəyə olan münasibəti həm din, həm də fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən təhlil olunmuşdur. İbn Rüşd fəlsəfəsində din və fəlsəfə münasibəti, iman və aqlın birliyi, ayrılığı, bunların ziddiyyəti təqdirində həll yolları və edilən iradlara ibn Rüşdün cavabı verilmişdir. Sonda ibn Rüşdün latın ardıcılarının fikirləri, ikili həqiqət nəzəriyyəsi və bu baxışın qiymətləndirilməsi və təhlili ortaya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: din fəlsəfəsi, ibn Rüşd, ibn Ərəbi, ağıl, fəlsəfə, iman, ibn Rüşd ardıcilları, ikili həqiqət

Giriş

Orta əsr ərəbdilli müsəlman filosofları arasında ibn Rüşd xüsusi yer tutur ki, bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Məqalədə onun əhəmiyyətinin bir neçə əsas yönünü qeyd edirik. Hər şeydən əvvəl müsəlman Şərqində Qəzalinin fəlsəfə elminə vurduğu zərbənin qarşısını ibn Rüşdün cavabları aradan qaldıra bildi, fəlsəfənin yenidən canlanmasına səbəb oldu. Digər tərəfdən, Avropa filosoflarının ibn Rüşd fəlsəfəsindən etdikləri çıxarışlar, Avropada intibah dövrünün yaranmasında birbaşa rol oynamışdır. Bunu bir çox Avropa filosofları da təsdiq etmişlər. Üçüncü əsas tərəf ibn Rüşdün Aristotela qayıdışı və fəlsəfə elmini, sanki orijinala qaytarmaq cəhdi və bəzi qeyri-fəlsəfi anlayışlardan qorumaq xarakteri daşıyırdı. Bunun əsas göstəricisi Aristoteli düzgün və doğru anlamaq məqsədilə onun əsərlərinə şərh yazmasını nümunə göstərmək mümkündür. Digər cəhətdən, ibn Rüşdün əsas və yaradıcı əsərlərində aralarında divar çəkilmiş din və fəlsəfə arasında bir körpü yaratmaq ideyasını müşahidə edirik. Sanki filosof din və fəlsəfə münasibətlərini elə

bir rasiyal səviyyəyə qaldırmaq istəyir ki, ortada təzad anlayışı belə olmasın. Sonralar bu fikir din fəlsəfəsinin ən qabarıq və əsas mövzusunə çevrildi.

1. İbn Rüşdün elmi yaradıcılığına baxış

Qazi Əbu Vəlid Məhəmməd ibn Əhməd ibn Məhəmməd ibn Rüşd Əndəlisi (1126-1198; latınlaşdırılmış adı – “*Averroes*”) indiki İspaniyanın Kordova xilafəti dövründə anadan olmuşdur (Holinqdeyl 2001, 152). Onun əcdadı “fiqh” sahəsində geniş biliyə sahib olduğundan, atası və babası İspaniyada hakim (qazi) vəzifələrində çalışırdılar. Öz dövrünün bir çox elmini öyrənmiş Malik ibn Ənəsin “*Kitab əl-Muvatta*” (كتاب الموطأ) kitabını öz atasından əxz etmişdir; həmçinin o, riyaziyyat, fizika, astronomiya, məntiq, tibb və fəlsəfə elmlərində yüksək səviyyədə özünü sübuta yetirmişdir. 1154-cü ildə (548 hicri qəməri tarixi) Tomrisdən sonra monoteistlərin şahı olan Əbdülmömininin dövəti ilə Mərakeşə gəlmiş, orada tibbə dair (külliyyat) kitab yazmışdır. İbn Tüfeylin¹ sifarişi ilə Əbdülmöminin oğlu Əmir Yaqubun dövründə Aristotelin əsərlərinə izah yazmağa başlamışdır. 1174-cü ildə (565 hicri qəməri tarixi) hazırkı İspaniyanın Sevilya şəhərinin hakimi olmuş, iki ildən sonra Kordova şəhərinə qayıtmışdır. Burada hakimlərin hakimi (qazi-ol qozat) vəzifəsində çalışmışdır.

Əmir Yaqubun 1186-cı ildə (580 hicri qəməri tarixi) ölümü və Mənsur ləqəbli oğlu, Əbu Yusifin onun canişini olması, vəzifə və nüfuzuna heç bir təsir göstərmədi. On ildən sonra ümumi təkəkkürün, yaxud şəxsi münəqişələrin təzyiqi ilə qəfildən xəlifənin gözündən düşdü. Bu səbəbdən, xəlifə onun kitablarının yandırılmasına, onu bir qrup elm və fəlsəfə alimi ilə birlikdə yəhudilər yaşayan Saraqosa şəhərinin Lusena de Xalon adlanan bölgəsinə sürgün edilməsinə göstəriş verdi. Bir müddət sonra Sevilya şəhərinin ağsaqqallarının vasitəçiliyi ilə əfv olunub Mərakeşə çağırıldı. O, 1198-ci ildə (hicri qəməri tarixi ilə səfər ayının 9-u, 595-ci il) vəfat etmişdir (Əl Fəxuri və Xəlil Cər 1381, 536).

2. Müasir dövrdə ibn Rüşd fəlsəfəsinin əhəmiyyəti

İbn Rüşd Qərb və Şərqdə böyük Aristotelin şərhçisi kimi şöhrət qazanmış məşhur peripatetik filosoflardandır. Bu böyük filosofun Qərbdə şöhrəti Şərqdəkindən heç də az deyil; bəlkədə onun şöhrəti Qərbdə Şərq ilə müqayisədə daha çoxdur.

İbn əl-Ərəbiyyəyə² qədər İslam dünyasının qərbində ən böyük və sonuncu filosof olmuşdur. İspaniyada ibn Rüşd fəlsəfəni özünün ən yüksək apogeyinə çatdırmışdır. İbn Rüşddən sonra İspaniyada fəlsəfə dövrü qürub etməyə başlanmışdır.

¹ - İbn Tüfeyl (1110- 1185). Müsəlman filosof. Ərəb- İspan fəlsəfəsində rasiyalizmin nümayəndəsi.

² - Mühyəddin Məhəmməd ibn Əli. İbn Əl- Ərəbi adı ilə məşhurdur. (1165-1240). İslam dünyasının nüfuzlu və dahi arifidir. Nəzəri İrfanın əsasını qoymuşdur. Özündən sonrakı bütün arif, sufi, filosof, mütəkəllim və digər sahə alimlərinə təsir etmişdir.

İbn əl-Ərəbi məktəbinin ortaya çıxması ilə yeni dövr başlandı. Bu mistik şəxsiyyətin düşüncələrinin Qərbdə günəş kimi nur saçmasına baxmayaraq, qısa müddətdə Şərqdə də yayılaraq, öz yerini tapdı. Əgər tarixə nəzər salsaq görərik ki, ibn əl-Ərəbinin düşüncələri sayəsində quru peripatetik fəlsəfə öz yerini irfani düşüncəyə verdi, onun inkişafına münbit şərait yaratdı. İbn Rüşdlə ibn əl-Ərəbi arasında tarixi görüş olmuşdur. İbn əl-Ərəbi bu tarixi görüş və onun keyfiyyətini “*əl-Fütuhatul-Məkkiyə*” kitabında belə qeyd edir:

“Atam Əbulvəlid ibn Rüşdün dostlarından idi və filosof mənimlə görüşmək istədiyini bildirmişdi. Atam da məni bir iş bəhanəsi ilə onun evinə göndərdi ki, həmin gün onun Kordovada olan malikanəsinə getdim. İbn Rüşd mənim gəlişimə çox sevindi. Beləliklə, Allahın mənə qismət etdiyi zəfərlərdən agah oldu və həm də çox təəccübləndiyini bildirdi. O zamanlar cavan oğlan idim və üzümə heç tük belə çıxmamışdı.

Onun mənzilinə daxil olduqda, filosof məni qarşılamaq üçün yerindən hörmətlə qalxıb, əlini boynuma salaraq “Bəli” dedi. Mən də ona “Bəli” dedikdən sonra, onun sevinci bir az da artdı. Zira, mənim onun məqsədini başa düşdüyümü, cavabımı eşitdikdən sonra, nə demək istədiyimi anlamışdı. Onun sevincinin səbəbini anladıqdan sonra, ona “Xeyr” dedim. Bu zaman filosof udqundu, sıxıntı keçirdiyini gördüm və üzü ağardı, sanki düşündükləri barədə tərəddüdə düşdü. Bundan sonra mənə dedi: “İlahi feyzi və kəşfi necə əldə etdin? İlham və kəşfə necə vardın? Bizim məntiqi təfəkkür və fikrimizlə əldə etdiyimizin eynidirmi? Bizdə olanlar haqdırmı?”. Cavabında dedim: “Bəli” və “Xeyr”. “Bəli” və “Xeyr” arasında ruhlar bədənərdən çəkilər, başlar çiyinlərdən düşər. Bu zaman qəflətən üzünün rəngi qaçdı və bədəni titrəməyə başladı. Oturdu və dedi: “La hövlə və la qüvvətə illa billah”. Bunun səbəbi nə dediyimi anlaması və onun qəbul etdiyini mənim bilməyim idi.

Bu hadisədən sonra ibn Rüşdlə yenidən görüşmək istədim. Allaha şükürlər olsun, onun fikrinə dalan zaman, elə zahir oldu ki, mənimlə onun arasında nazik pərdədən savayı heç bir şey yoxdur. O məni görmədən və bilmədən onu pərdə arxasından görürdüm. Öz fikir və təfəkkürünə qərq olduğundan, məni hiss belə edə bilmədi. Sonra öz-özümə dedim: “Təfəkkürü onu mən olan zirvəyə ucalda bilməz. Onunla bir daha – 1198-ci ildə Mərakeşdə vəfat edənədək görüş imkanım olmadı. Nəşini Kordovaya gətirib, orada dəfn etdilər. Onun tabutunu yük daşıyan heyvanın bir tərəfinə, əsərlərini isə bərabərlik yaratmaq üçün digər tərəfinə qoymuşdular. Orada hərəkətsiz dayanmışdım. Əbulhəkəm üzünü mənə tərəf çevirdi və dedi: “Görürsənmi, ustad ibn Rüşdün miniyinə bərabərlik üçün nə bağlamışlar? Bir tərəfdə ustadın özü, digər tərəfdə yazdığı kitablardır”. İbn Cübeyr cavab verdi: “Allah dilinə qüvvət vermiş, deyirsən ki, mən öz övladımı görmürəm”. Əbulhəkəmin cümləsini yadımda saxladım, bu mənim üçün xəbərdarlıq idi. İndi Allahın rəhməti olan o dəstədən yalnız mən qalmışam. Bu hadisəni düşündükcə, öz-özümə deyirəm: “Bir tərəfdə filosofun özü, digər tərəfdə kitablardır. Fikirləşirəm ki, görəsən, filosof öz arzu və istəklərinə çatdı, ya yox?” (ibn əl-Ərəbi cild 4, 153- 154).

Bu hadisə fəlsəfi düşüncəsi ilə irfani düşüncə arasındakı fərqi göstərməkdən ötrü çox önəmlidir. Bu görüşdə ibn əl-Ərəbi ilə ibn Rüşdün sorğu-sualının nəticəsini

cavan, hələ tam yetişməmiş ibn əl-Ərəbinin qısa, amma mənalı və dolğun cavabında tapmaq mümkündür. Bu qısa cavab “Bəli” və “Xeyr”dən savayı bir şey deyildir. İbn əl-Ərəbi “Bəli” dediyi zaman, yəni ağıl bir gövhərdir ki, insanı Allaha doğru hidayət edə bilər və müəyyən həddə varlıq aləminin sirlərini tapa bilər. “Xeyr” dediyi zaman, yəni ağıl həmişə azma təhlükəsindədir, yolu azmaq və təhrifin mümkünüyü həmişə ağıl təhdid etməkdədir. Burada peyğəmbərlərin seçilib-göndərilməsinin sirri və onların ardınca getməyin vacibliyi aydınlaşır. Ağıl mütləq şəkildə inkar edən şəxslər özlərinə zülm etmişlər və onun hidayətədirici rolundan məhrumdurlar. Həmçinin sırf ağıla inanıb, peyğəmbər və övliyalar ilə əlaqələrini kəsən şəxslər də hidayət feyzindən bənəsibdirlər. Bu hadisənin sonunda ibn Rüşdün kitabları ilə ruhsuz bədəni arasında yaranan müvazinət, rəsmi elmin səmərəsinin ağır yükədən savayı bir şey olmadığını göstərir.

3. İbn Rüşdün elmi əsərləri

İbn Əbi Usəybia³ onun əsərlərinin 50 kitab olduğunu, amma məşhur fransız filosofu Ernest Renan⁴ və onun ardıcılıarı isə 78 olduğunu qeyd etmişlər. İbn Rüşdün kitablarının əksəriyyəti bizə qədər gəlib çıxmış və onların, demək olar ki, hamısı latın və ivrit dillərinə tərcümə edilmişdir. Onun kitabları iki hissədən ibarətdir:

1. Elmin müxtəlif sahələrinə aid olan antik dövr alimlərinin – Platon, Aristotel, Afrodisialı Aleksandr, həmçinin əl-Farabi, ibn Sina, ibn Bəcca və əl-Qəzali kimi alimlərin kitablarının şərh. O, öz şərhlərində Quran təfsiri metodologiyasından istifadə etmişdir. Onun təfsir kitabları böyük, orta və kiçik təfsir adları ilə zamanımızadək gəlib çıxmışdır (Kuhsari 1382, 151).

2. Hənnə əl-Fəxuri və Xəlil Cər “*İslam dünyasında fəlsəfə tarixi*” kitabında ibn Rüşdün yazdığı 20-dən artıq kitab və traktatın adını qeyd etmişdir.

Biz burada mövzuya uyğun olaraq, ibn Rüşdün epistemologiya, ağıl və iman münasibətləri barəsində olan düşüncələrinə əsaslanan üç əsas kitaba diqqət çəkəcəyik. Bu səbəbdən, onun fəlsəfi baxışları və bu baxışlardan əldə edilən düzgün, yaxud səhv nəticələr ilə tanış olmaq, onları tam arxayınlıqla araşdırmaq üçün öncə sözügedən kitablar barədə xülasə, amma dəqiq məlumat veririk. Bu kitablar aşağıdakılardır:

1. Fəslul-məqal fima beynəl hikməti vəş-şəriəti minəl-ittisal.⁵

İbn Rüşd bu kitabında xüsusi fəlsəfi məsələlərə daxil olmadan, fəlsəfə və şəriətin həmahəngliyini isbat etməyə çalışır. Bu kitabın əsas mövzusu şərh və uyğunluğun isbatıdır. Onun inancına görə, filosoflar və dəlil əhli həmin elmdə olan sabitlərdir ki, Qurani-Kərim mütəşəbeh (oxşar mənasını verən termindir) ayələrlə onların yolunu açmış və digər insanlar isə dinin zahiri ilə kifayətlənməlidirlər. İbn Rüşdün özü fəqihtir və həmçinin fəlsəfəyə yaxşı gözlə baxmayan və hətta fəlsəfi düşüncə və

³ - Ibn Abi Usaibia (ابن أبي أصيبعة) (1203- 1270).

⁴ - Joseph Ernest Renan (1823- 1892). Fransız filosofu.

⁵ - “*Fəlsəfə və din arasındakı əlaqəyə dair qərar çıxaran mühakimə*”.

təfəkkürləri haram hesab edən bəzi fəqihlərlə də eyni dövrdə yaşamışdır. Öz kitabının başlanğıcında fəlsəfi təfəkkürün fiqhi hökmünü araşdırmış, fəlsəfənin varlıqlara baxışdan savayı bir şey olmadığını bəyan etmiş, fəlsəfi və aqli bəhsin vacib olduğu qənaətinə gəlmişdir (ibn Rüşd 1994, 3- 11).

2. Əl-kəşfu ən mənahicil- ədillə.⁶

3. Təhafutut-təhafut və ya təhafutul- fəlasifə.⁷

Digər tərəfdən Məhəmməd Şərif yazır: “İbn Rüşdün fəlsəfi düşüncə və təfəkkürünü əxz etmək, təhlil etmək və aydınlaşdırmaq üçün onun qeyd edilən üç mühüm kitabını, yəni: həcmcə kiçik olan “Fəslul-məqal”; “əl- kəşfu ən mənahicil-ədillə” və “Təhafutut-təhafut” əsərlərini araşdırmaq kifayətdir” (Şərif 1362, cild 1, s. 776).

4. Fiqhi baxımdan fəlsəfə necə qəbul edilməlidir?

İbn Rüşd fəlsəfənin vacibliyini isbat etdikdən sonra belə qənaətə gəlir: fəlsəfə lazım olduğu zaman, fəlsəfənin müqəddiməsi də vacib olur. O, müqəddimə kimi məntiq elmini vurğulayır; sonra sual ortaya çıxır: “Əgər məntiq vacib olarsa, onu kimdən öyrənməliyik?”. İbn Rüşd yuxarıdakı sualın cavabında belə deyir: “Hər elmi öz sahibindən öyrənmək lazımdır. Buna görə məntiqi müşrik olmalarına baxmayaraq, qədim yunanlardan götürmək lazımdır, çünki müşriklərdən fəlsəfəni öyrənməyin heç eybi yoxdur”.⁸

Bəzilərinə görə, fiqh elmində alimlərin nəzərlərinin bəyan olunduğu “icma” vardır. Fəqihlərin icması filosofların təvil etməsinə mane törədirmi? Bu suala İbn Rüşd gözəl cavab verir: “Quran ayələrini müəyyən nöqtəyi-nəzərdən üç qrupa bölmək mümkündür:

1. İcmaya əsasən yalnız onların zahirlərinə əsaslanan ayələr.

2. Təvil olunmasının zəruriliyi və zahiri mənalara izahına bağlılığı icma tərəfindən bəyan edilən ayələr.

3. Nə icma tərəfindən onların zahiri mənalara, nə də təvili mənalara götürülən ayələr”.

Bu halda əgər kimsə birinci qrupda olduğu kimi, zahiri mənanı götürməsə, icmaya müxalif olmuş hesab olunur. Bu şəxs ayə barəsində ya küfr etmiş, yaxud bidətə yol vermişdir. Beləliklə, əgər kimsə ikinci qrupa əsasən zahiri mənanı götürərsə, küfr və bidət etmiş sayılır. Üçüncü qrupa əsasən isə hər iki mənanı

⁶ - “Dəlil və sübut vasitəsilə həqiqətin kəşf edilməsi”.

⁷ - “Təzkibin təkzibi” və ya “Filosofların təkzibi”.

⁸ - Peripatetik fəlsəfə davamçıları içərisində məntiqin mövqeyi barəsində itilaf lar mövcuddur.

1. Bəziləri məntiqi fəlsəfənin bir hissəsi hesab etməmişlər. Məntiqi fəlsəfəyə çatmaq üçün vasitə hesab etmişlər.

2. Bəziləri isə onu nəzəri və İlahiyyat fəlsəfəsinin bir hissəsi hesab etmişlər.

3. Üçüncü qrup isə onu riyaziyyatın bir hissəsi hesab etmişdir.

4. Dördüncü qrup isə onu praktik fəlsəfənin bir hissəsi olduğuna inanmışdır. Lakin məntiq, müstəqil söbə kimi digər üç söbənin yanında yerləşmişdir.

götürməyin eybi yoxdur. Üçüncü qrup ayələrin mövcudluğuna heç kəsin şübhəsi yoxdur. İxtilaf yalnız ayələrin genişliyi və hərtərəfli olmasındadır. Bu fikri fəqihlər qəbul edirlər. Praktiki ehkamda bu doğrudur, gəlin görək bu, nəzəri ehkamda da belədirmi?

İbn Rüşd yazır: “Nəzəri məsələlərdə də belədir. Deməli, mütəkəllim və filosof fəqih kimi bu bəndləri bilməlidir ki, hansı qrupdandır. Əhəmiyyətli məsələlərdən biri ondan ibarətdir: icma o vaxt höccətdir ki, tarixi baxımdan icmanın bağlılığına nail olunsun. Buna görə alimlərin fikirlərini bilməliyik. Fəqihlər fiqhədə belə icmanı yarada bilərlər, nəzəri məsələlərdə bu, belə deyil. Buna görə bütün nəzər sahiblərinin nəzəri məsələlər barədə fikir söylədiklərini deyə bilmərik, həm də onların nəzərləri eyni olmuşdur. Bunun səbəbi odur ki, əvvəla, belə dərindən araşdırmadan xəbərsizik; məsələn: harada bütün müsəlman alimlərinin cənnət və cənnənnəmin vəziyyəti, yaxud Allahın sifətləri barəsində düşüncələri toplanmışdır? İkincisi, bilirik ki, İslam alimlərinin əksəriyyəti öz fikirlərini gizlin saxlamışlar. Bir çoxu isə mühüm nəzəri məsələlərdə öz düşüncələrini ən aşağı səviyyədə bəyan etmişdir. Belə şəxslərin varlığı icmanın bağlanması mane olur. İbn Rüşd belə başlanğıc ilə hər növ təvili düzgün, fəlsəfi fikrin müqabilində heç bir icmanın mövcud olmadığını qeyd etmək istəyir.

5. İbn Rüşd fəlsəfəsində fəlsəfənin tərifı və həqiqiliyi

Din və fəlsəfə terminləri haqqında qısa araşdırma apardıqdan sonra bu qənaətə gəlmək olur ki, bir çox halda üç kateqoriyanı:

1) Din fəlsəfəsi;

2) Dini fəlsəfə;

3) Dinin fəlsəfəsini yanlış qarışdırır və hətta bəzən eyniləşdirirlər. Din fəlsəfəsi dini aksiomlar və mövzulara fəlsəfi baxışdır. Dini fəlsəfə “İslam fəlsəfəsi” kimi din çərçivəsində meydana gəlmiş fəlsəfəyə (ilahiyyətə) deyilir. Dinin fəlsəfəsi (علل الشرائع) dindaxili şəri əməllərin (dini ehkamların) səbəblərinə deyilir (Məlikov, “Metafizika” jurnalı, № 2, 2018, 27). Fəlsəfənin tərifı ilə fəlsəfənin həqiqiliyi arasında fərq qoyulmalı, fəlsəfə dəlilli olmalıdır. Bu fəlsəfə həqiqət və xaricdə məxsus dəlilli olması ilə fərqlənir; məsələn: kimya elmi kiçik hissəciklər haqqında və onların qanunları, hərəkətləri barəsində olan məlumatları bizə verir. Məgər kimya kitabında olan hər şey həqiqətə uyğundur? Xeyr, çünki kimya elmi tətbiq olunarkən, minlərlə çatışmazlıqla üzləşməsi mümkündür.

Hərçənd fəlsəfənin tərifı: «العلم بأحوال أعيان الموجودات على ما هي عليه بقدر طاقة البشرية». Fəlsəfə kitablarında mövcud olanlara diqqət etdikdə isə belə elm yoxdur. Filosoflar arasında ixtilafın mövcudluğu bunu əyani şəkildə sübut edir ki, fəlsəfə kitablarında olan hər bir şey həqiqətə uyğun deyil. Əgər dəlillə isbat edilən elmi ən yüksək elm kimi qəbul etsək belə, yalnız filosofların hakimiyyəti kifayət deyil, çünki filosof xaricdə olduğu kimi, isbat və sübutda da səhvə düşə bilər.

6. Fəlsəfi müstəvidə vəhyin əsaslandırılması

İbn Rüşd bu məsələni özündən öncə ibn Bacə və ibn Tüfeylin qəbul etdiyi ilə razılaşmışdır. İbn Rüşd fəlsəfi müstəvidə vəhyi əsaslandırmaq üçün, həm əqli idrak metodunu, həm də təsəvvüfdə olan xəyal metodunu doğru hesab edir, hər iki vasitə ilə o dərəcəyə çatmağın mümkünlüyünü vurğulayır. Birinci yol zahiri yoldur ki, fəal ağıl bu yoldan sonra heyulani ağıla birləşir və bu iş mümkündür. İkinci yol isə hamı üçün əlçatan olmasada, mümkündür.

Digər tərəfdən, əqli idrak metodu üçün ən gözəl dindaxili sübut kimi, ibn Rüşd Qurani-Kərimdə bütün bəşəriyyəti təşviq edən əsl təfəkkür və düşüncəni göstərir (Şərif 1362, cild 1, 781).

7. İbn Rüşd təfəkküründə din və fəlsəfənin münasibəti

Ağıl və iman məsələsi daim filosofların və dindar alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İbn Rüşd İslam fəlsəfəsi, Qərb İslam aləminin və Avropanın ən mühüm şəxsiyyətlərindən hesab olunur. O, Qərb İslam dünyasında Şərq İslam dünyasında olan ibn Sina və Əsdriilmütəəllihin kimidir. O, filosof olması ilə yanaşı, həm də fəqih və müctəhid də idi. İbn Rüşdün fəlsəfi şəxsiyyəti ağıl və iman, yaxud fəlsəfə və dinin əlaqələndirilməsi ilə birləşmişdir ki, ibn Rüşd bu məsələ olmadan tanına bilməz. Bu məsələ barədə ibn Rüşdün nəzəriyyəsi Sədrəddin Şirazinin substansial hərəkəti kimidir. İbn Rüşdün üç müstəqil – “Fəslul məqal fima bəynəl şəriyyə vəl hikmə minəl ittisal”; “Əlkəşfu ən mənəhəcil ədlle fi əqaidil millə”; “Təhaftul təhaf” adlı əsərlərində bu mövzu haqqında ibn Rüşdün məşhur yerini göstərir. Belə ki, bəziləri ibn Rüşd fəlsəfəsini bu məsələdə bünövrə kimi araşdırmağı iddia etmişlər (Həddadi 2000, 128). Hər halda, ibn Rüşd yeganə filosof deyil ki, səkkiz əsr keçməsinə baxmayaraq, elm və fəlsəfə tarixi ünvanında diqqət mərkəzində olsun. Onun əql və iman ziddiyyətlərinin həllində, təvil məsələsində, ilahiyat, azadlıq, fəlsəfənin qanunu və s. məsələlərdə düşüncələri bugünkü cəmiyyətin fikri həyatına ilhamverici olmuşdur. İbn Rüşd digərlərinə nisbətən bu mövzu barədə daha çox işləmişdir. O, müsəlman filosofları ilə Qərb filosofları arasında vasitə hesab olunur.

İbn Rüşd iman, etiqad və onun mərtəbələri barəsində hərfi müştərək olduğuna və imanın silsilə mərtəbələri arsında heç bir münasibət və uyğunluğun olmamasına inanır. Məntiq və fəlsəfə anlayışlarını bilən kəslər yaxşı anlayırlar ki, varlıq və imanın mərtəbələri arasında hər növ uyğunluq və münasibəti inkar etməklə həqiqi vəhdətdən danışmaq olmaz. Buna görə ibn Rüşd fəlsəfəsini təfsir edənlər onun qoşalaşmış, yaxud ikili həqiqətə etiqadının olduğunu irəli sürürlər (ibn Rüşd 1387, 69).

Qəzali, Fəxri Razi və İ.Kant fəlsəfə və fəlsəfi inancları haqqında tənqidçi olmuşlar. İbn Rüşd Qəzali, Nəsirəddin Tusi və Fəxri Razi müqabilində İslam fəlsəfəsini müdafiə etmiş, onun öhdəsindən gəlmişdir. Buna görə İslam fəlsəfəsi möhkəm qalmışdır. İ.Kantın tənqidləri nəticəsində Qərb fəlsəfəsinin yolu dəyişdi və fundamental Qərb fəlsəfəsi İ.Kantın iradları müqabilində müqavimət göstərə bilmədi.

İbn Rüşd əbu Yaqub Yusiflə ilk görüşündə filosofların kəlamının şəriətlə uyğun olub-olmadığı və aləmin hadis, yaxud qədim olduğu sualı ilə qarşılaşdı (Həmiş, ənil Rüşdiyyə, Qahirə, nəşr ili yoxdur. Cild 1, 45). İbn Rüşdün ən mühüm xüsusiyyəti Qəzalinin əqlə düşmənçiliyinin inkişafının qarşısını almasıdır. Özünün əksər əsərlərini bu məsələyə aid etmişdir.

İbn Rüşdün Qəzali müqabilində fəlsəfəni müdafiə etməsinə baxmayaraq, hər ikisinin narahatlığı, əslində, din və onun təlimlərinin müdafiə edilməsində eynidir. İbn Rüşd Qəzalinin düşüncələri müqabilində üç kitab – “*Fəslul məqali*” “*Feysul təfriqə*” kitabı müqabilində; “*Əl-kəşfu an mənahicil ədillə*” “*Mənahicil arifeyn*” müqabilində; “*Təhafutut-təhaf*” isə “*Təhafutul fəlasəfə*” kitabı müqabilində yazmışdır. İbn Rüşdün birinci kitabı müxatəbi fəqihlər, ikinci kitabı ümumi inanclar, üçüncü kitabı isə filosoflar barədə olmuşdur. Birinci kitab metod və üsul kitabıdır. İkinci kitab insanlar üçün əqaidin bəyanı, üçüncü kitab isə İbn Rüşdün əsl düşüncələridir. İbn Rüşd Aristotelin kitablarının şərhçisi və təfsirçisi olduğu zaman, məşşai fəlsəfəsinin müdafiəçisi idi. Özü isə müstəqil kitablar yazdığı zaman əql və iman, din və fəlsəfə arasında əlaqələri araşdırmışdır. İbn Rüşd bununla yanaşı, fəlsəfənin yolunun dindən fərqləndiyini hesab edirdi. O inanırdı ki, onların hər ikisi ayrı-ayrı metodlara malikdir, bunlardan hər ikisinin müştərək hədəfə sahib olduğunu hesab edirdi.

Fəlsəfə və dinin hədəfi haqqa və həqiqətə çatmaqdır. Hədəf o deyil ki, fəlsəfə dinə təslim olsun, yaxud din fəlsəfəyə təslim olsun. İbn Rüşd iddia edir ki, fəlsəfə şəriətə görə qanunidir.

Avropalılar onu hazırkı mədəniyyətin bünövrəsini qoymuş şəxs kimi yad edirlər. Bir çox avropalı mütəfəkkir birbaşa, yaxud dolayı da olsa, onun fikirlərindən təsirlənmişdir. Vusta dövründə Avropada averroizm “İbn Rüşdilər” məktəbinin yaranması və onun hazırkı əsrə qədər davam etməsi Qərbi mütəfəkkirlərinə təsirinin nəticəsidir.

İbn Rüşdü fəlsəfəni dindən üstün olduğunu iddia etməsinə, “mütləq həqiqətin heç bir vəhyə tapıla bilinməməsinə” və “həqiqəti yalnız Aristotelin əsərlərində axtarmağın zəruriliyinə” (Jilson 1371, 30) inandığı üçün rasionalist hesab etmişlər.

Bəziləri onun sözlərini araşdıraraq, filosofların ilahi peyğəmbərlərə ehtiyaclarının olmadığı nəticəsinə gəlirlər (Məlikian, Tərbiyət Müdərris Universitetinin kitabxanası, tarix qeyd edilməmişdir, s. 2-41). Həmçinin, İbn Rüşdi məktəbinin xüsusiyyətlərindən biri də “ikili həqiqət”in qəbul edilməsidir. Onlara görə “fəlsəfədə həqiqət olan hər hansı bir şeyin ilahi elmə görə həqiqət olanla əlaqəsi yoxdur. Onlar üçün ayrı mövzu və ayrı həqiqət mövcuddur” (Fermantel 1345, 8-168).

8. İmanın, aqlın birlik və ayrılığı

İbn Rüşdün bu barədə fikir və düşüncələri o qədər fərqlidir ki, onun müxtəlif əsərlərinin müəllifi olan Zeynəb Xəziri belə deyir: “İbn Rüşd din və fəlsəfənin ayrı

olduğunu isbat etməyə səy göstərir” (Əl-Xəziri, “İbn Rüşd filsufuş-şərq vəl-qərb”, Qahirə, nəşr ili yoxdur, s. 157; əl- Cabiri, Beyrut 1998, 85).

Bu nəzəriyyə mümkünə görə də, bir çox tərəfdarı bunu himayə edirlər. İbn Rüşd şəriətin hikmətə çatma yolu olduğu, yaxud hikmətin şəriətə çatma yolu olduğu sualını irəli sürür. Zəki Nəcib Mahmud⁹ inanır ki, ibn Rüşd fəlsəfənin şəriətə çatma yolu olduğunu hesab edir (Zəki Nəcib 1951, 27). Dr. Həməne Buxari deyir: “İbn Rüşd dini fəlsəfəyə çatma yolu hesab edir (Buxari, Tunis 1999, 718). Lakin ibn Rüşd fəlsəfəsinə müraciət etməklə aydınlaşır ki, o, din və fəlsəfənin hər ikisinin haqq olduğunu inanmışdır; haqq-haqla ziddiyyət təşkil etmir. Fəlsəfənin hədəfi tanıma və elm, dinin hədəfi isə praktik bilikdir. Fəlsəfə ilə din arasında ziddiyyət yoxdur. Yalnız din xüsusi müxatəblərə sahibdir. Dinin zahiri ümumi insanlar, batini isə filosoflar üçündür. Ayə və rəvayətlərin ixtilafının səbəbi insanların səviyyəsinin müxtəlifliyinə görədir.

Bəzi insanlar dəlilə, bəziləri cədlə tabedirlər; bir çoxu isə xitaba tabedir. Din yalnız müxatəbləri müdrək olanlarla dəlil dili ilə danışır, digərləri ilə cədl, yaxud gözəl məsləhət dili ilə söhbət edir (ibn Rüşd 1994, 64).

Bəziləri dinlə-fəlsəfənin bir olduğunu, bir növ, küfr hesab etdiyi gümanına gəlirlər. Bu bizim iki dinə sahib olduğumuza gətirib çıxarar – bir din avam, digər din isə xüsusi insanlar üçündür. Xüsusi insanlar öz qəlblərində bildikləri həqiqəti gizlədirlər, bu isə bir növ nifaqdır (Həddadi 2000, 125).

İbn Rüşd inanır ki, iki dinə yox, insanların dərketmə müxtəlifliyinə görə, din müxtəlif dərəcəli müraciət formalarına sahibdir. Din zahirə və batinə sahibdir ki, adi insanların da vəzifəsi zahirə inanmaqdır. Onun təvili alimlərin vəzifəsidir ki, bunu adi insanlara deməməlidirlər (ibn Rüşd 1987, 99).

Əgər ibn Rüşd cəmləmə məsələsi, əql və nəqli toplayan kimi tanınırsa, bu həll yolunu təvildə gördüyü üçün olmuşdur. Quranın özü bəzi ayələrin təvilə ehtiyacı olduğunu bəyan edir və ibn Rüşd təvil məsələsində hərc-mərcliyi aradan qaldırmaq üçün təvil üçün qayda və qanunlar bəyan etmişdir. Aləmin yenidən yarandığını iddia edən ayələrin təvilini həyata keçirmişdir. Əlbəttə, bu ayələr yalnız yenidən yaranmışda görünür və kəlmələr zahiri maarifdə höccət deyil. Zahirlər yalnız zənn və gümana səbəb olur; maarifdə isə yəqinlik olmalıdır (Aştiyani 1378, 26).

9. İbn Rüşdün ağılla-imanın ziddiyyəti halında həlli

İbn Rüşd görə, əgər dəlil bir şeylə məhdudlaşarsa, bu, iki haldan biridir: ya din bu barədə susur, yaxud nəsə demişdir. Birinci halda ziddiyyət yoxdur, ikinci halın özü iki surətdə mümkündür – ya dəlil və şəriət təlimləri bir-biri ilə uyğundur, bu halda heç bir problem yoxdur. Əgər bir-birinə müxalif olsalar, dinin təvilini həyata keçirməyi zəruri hesab edir.

Ərəb dili qanunlarına xələl gətirmədən həqiqi mənanı məcazi mənaya keçirir, necə ki, şəri hökmlərdə bunu edirik. Bütün insanlar təvil haqqına sahib deyil, yalnız

⁹ - Zaki Naguib Mahmoud (1905- 1993) (زكى نجيب محمود)

dəlil əhli təvil haqqına sahibdir. Onlar da təvili hamıya elan etmək haqqına sahib deyillər –bu küfrə dəvət etmək olardı. Yerdə qalan müsəlmanlar zahirə baxmalı və hər hansı yolla anlayırlarsa, o yolla da başa düşməlidirlər. Əgər nəqli yolla daha yaxşı başa düşürlərsə, ona söykənməli və təfəkkürlə anlamanın dalınca getməməlidirlər (ibn Rüşd 1994, 11- 38).

Bu deyilənlər ibn Rüşdün əql və iman arasında, yaxud dinlə-fəlsəfə arasında olan əlaqə barəsində fikirlərinin nəticəsi idi ki, latınlı ibn Rüşdçülər də bu yolu izləmişlər. Atin Jilsonun hesabatına görə, onlar da sonda ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün fəlsəfəni əsas götürmüş və xristian dini inanclarını Aristotelin təlimlərinə əsasən təvil və təfsir etmişlər, baxmayaraq ki, bu qrup özünü doğrulda bilmədi. Bu qrup ibn Rüşdün yolunu daha da ifrat şəkildə davam etdirirdi. İbn Rüşdün nəzərləri isə o qədər də fərqləndirmirdi. Buna görə onların nəzərlərini burada qeyd etməyimizə ehtiyac yoxdur.¹⁰

Fəlsəfə əgər düzgün şəkildə mütləq və istifadə edilərsə, “şəriətin dostu və süd qardaşdır” (ibn Rüşd 1994, 68); bütün bunlar məntiqi sözlər idi. Ağıl müttəfiq kimi istifadə edilməsinə baxmayaraq, insan düzgün və fəsih vəhy müqabilində dayandıqda belə təəccüb edir. İndi isə ibn Rüşdün məzhəbi cəhətdən azaddüşüncəli olması ilə nə üçün məhkum etdiklərini aydınlaşdırmaqla bu baxışı qiymətləndiririk.

10. İbn Rüşdün latınlı ardıcılıqları və həqiqətin ikiliyi düşüncəsi

XIII əsr orta əsrlər Avropası, xüsusilə ibn Rüşdün ardıcılıqları olan rəasionalistlər və xristian fideistlərin qarşıdurmasına səhnə olmuşdur. İbn Rüşdçülərin adları həqiqətin ikili olduğu nəzəriyyəsi ilə xatırlanır. İbn Rüşdün nəzəriyyələrini araşdıran bir çox alim inanır ki, bu nəzəriyyə ibn Rüşddən əmələ gəlməmiş, sözügedən nəzəriyyəni latınlı ardıcılıqları irəli sürmüşlər. Uill Dürant¹¹ “Sivilizasiyalar tarixi” kitabında bu barədə belə yazır: “Düşüncələrin təftişi orqanının ideyalarının razılığı üçün bəzi ibn Rüşdün düşüncələrinin tərəftarları həqiqətin ikili olduğu fikrinə söykəndilər. Belə dedilər: “Qəziyyələr fəlsəfi, yaxud təbii düşüncə baxımından düzgün ola bilər. Bununla belə, xristian dininin müqəddəs kitabına görə səhv olması da mümkündür. Beləliklə, bu halda öz imanlarının hökmü ilə ağıl ona şəkk etdiyi şeylərə inanmağı iddia etdilər” (Dürant 1361, cild 4, 1289).

Az da olsa, ibn Rüşdçülərə mənsub olan bəzi həqiqəti əks etdirməyən baxışları tənqid edənlər olmuşdur. Bu mövzu ifrat və əsl rəasionalistlərin dini təlimlərinin bir çoxunu inkar etmələrinə səbəb oldu. Kilsə yüksək vəzifəliləri müxtəlif göstərişləri ilə bu əqaidi siyahıya alaraq çap etdirdi və buna inancın küfrə səbəb olduğunu hesab etdilər. Paris şəhərinin yepiskopu tərəfindən 1269-1277-ci illərdə qadağan olunan bu düşüncələrin bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

“Heç vaxt birinci insan kimi bir varlıq olmamışdır.

¹⁰ - Etin Jilson (Étienne Henry Gilson 1884- 1978), əql və vəhy dər qrunə vusta, Şəhram Pazukinin tərcüməsi, səh 35.

¹¹- Will Durant (1885- 1981).

Ruh bədənin aradan qalxması ilə məhv olur... Allah-Taala hadisələrdən tək-tək xəbərdar deyildir...

İlahi iradə bəşəriyyətin əməllərinə hakim deyil... Yaranış qeyri-mümkündür... Cism bir dəfə ölməklə fəsadlaşır və ikinci dəfə torpaqdan həmin şəkildə yaranmasına qadir deyildir...

Filosof axirətə inanmamalıdır. Əql belə işin düzgünlüyünə hökm vermir...

Səadət axirətdə yox, bu dünyada olur...

Yer üzündə müdriklər yalnız filosoflardır” (həmin mənbə, s. 1291).

11. İbn Rüşdün baxışının təhlili

İbn Rüşdün əsərlərinin araşdırılmasından belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu müsəlman filosofa aid edilən baxışlar onun həqiqi baxışlarından çox fərqlənir; hətta bəziləri ibn Rüşd barəsində elə sözlər bəyan etdilər ki, onu üç böyük İlahi peyğəmbərin – Musa, İsavə Muhəmməd (s) yalançı və hiyləgər elan edildiyi “*Üç yalançı*” adlı kitabın müəllifi hesab etdilər (Jilson 1371, 37).

İbn Rüşdün ağıl və iman münasibətləri haqqında dediyi sözlərdən belə aydın olur ki, o, insanları iki kateqoriyaya bölür: filosoflar (dəlil əhli) və geniş kütlə (şərhe qadir olmayan). Onun geniş kütlə haqqında məsləhətləri zahiryönümlü ifratçılıqdır. İbn Rüşdün inancına görə, dəlil əhlinin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, ziddiyyət olduğu halda, dini təlimlərini elə təvil etsinlər ki, əqli dəlillə müvafiq olsun.

Bu bölgünü “ikili həqiqət” nəzəriyyəsinin mənşəyi hesab etmək mümkündür. Yəni, ibn Rüşdün latın ardıcılıqları güman etmişlər ki, ispaniyalı filosofun nəzəriyyəsində fəlsəfə və şəriət barəsində ayrı-ayrı sərhədlər vardır və onlara aid olan həqiqət bir- birindən fərqlidir. Şəriətdə ayə və rəvayətlərin zahiri ilə kifayətlənilməlidir və bunu həqiqət hesab etmək lazımdır. Fəlsəfədə ağıl yeganə meyar sayılır və dini inanclarla uyğunsuzluq halında, onun həqiqətliyi zərrə qədər azalmır.

İbn Rüşdün sözlərindən bu nəticəni almaq mütləq şəkildə əsassızdır: əgər fəlsəfə və şəriət ayrı-ayrı sərhədlərə malik olsaydılar və müştərək həqiqətdən söhbət açmasaydılar, nə üçün ibn Rüşd özünü bunların uyğunluğunu sübut etmək üçün zəhmətə salmışdır? Geniş kütlənin zahirə təşviq edilməsi bu zahirin, əqli dəlillə müxalif olduğuna baxmayaraq, həmişə həqiqət olması demək deyildir. Bu yalnız elmi doyuzdurma yox, onların praktik seçilməsidir ki, ümumi kütlə buna əhəmiyyət verməkdədir.

Bu deyilənlər ikili həqiqət nəzəriyyəsinin mənşəyinin ibn Rüşdün əsərlərində olduğu əsasa söykənir. Digər ehtimallardan biri – ibn Rüşd İslam təlimləri ilə bağlı düşüncələrə sahib olduğundan, Quran ayələrinin və nəbəvi rəvayətlərin ürəkoxşayan xoş ətrini hiss edir və dini inancla təfəkkür arasında ziddiyyət görmürdü. Bu düşüncə xristian mütəfəkkirlər arasında irəli sürüldüyü zaman, onlar xristianlıqdan əlavə, din təsəvvür etmədiklərindən, bu dinin bir çox bünövrə təlimlərinin ağıla müxalif olduğunu anladılar. Öz önlərində iki yoldan savayı yol görmürdülər: dinin inkar

edilməsi; ağıl və imanın, yaxud din, fəlsəfənin ayrılığı. Bir çoxu ikinci yolu seçdi və ikili həqiqətə inandı.

Dinə inananların ibn Rüşdlə müxalif olduqlarının əsas səbəbi, şəriətin zahirinə əqli dəlilin öncüllük verməsi idi. Bütün şəri dəlillər ziddiyyət təşkil etdiyi halda, fəlsəfə ilə həmahənglik təşkil etmək üçün birtərəfli hakimlik, ağıl və fəlsəfənin, iman və vəhydən üstün olması məsələsini insanın zehninə gətirir. Baxmayaraq ki, fəlsəfə öz nəzəriyyələrini isbat etmək üçün əqli dəlillərdən faydalanır və tərəddüd üçün yer qoymur.

12. Nəticə və yekun

Əgər ibn Rüşdün nəzəriyyəsinin əsasını bəyan etmək istəsək, bunu bir neçə cümlə ilə deyə bilərik:

1. Fəlsəfə, yaradılışına görə varlıqlara baxış və yaradanın olmasına dəlalətdir.
2. Belə baxış şəriət tərəfindən təşviq edilmişdir.
3. Belə iş məntiqi deduksiyadır (müqayisə).
4. Bu işdə qənaətkarlığa görə keçmiş alimlərin düşüncələrinə göz yummaq olmaz. Onların düşüncələri vasitə rolunu oynayır və vasitədə yaradanın millət olması şərt deyil.
5. Sübut və Quran zidd deyillər. Onların hər ikisi Haqdır. Haqq olanlar köməkçi və tamamlayıcıdır, bir-birlərinin əksinə deyillər.
6. Əgər ziddiyyət baş verərsə, şəriət təlimləri də ağıl kimi təvil edilir.
7. Şərh haqqı dəlil əhlinindir.

Bu nəticə ibn Rüşd tərəfindən ağılla imanın əlaqəsi haqqında fikirləridir. Onun sözləri üçüncü bənddən savayı və həmçinin bizim fikrimizə görə beşinci, altıncı bəndlər qəbul edilən deyil, digər bəndlər qəbul ediləndir. Əgər doğrudan da fəlsəfə onun tərif etdiyi kimdirsə, bütün Quran və dini mətnlər ona təşviqlə doludur. Quran və dəlil həqiqətdə zidd deyillər. Əgər zahiri cəhətdən ziddiyyət təşkil edərlərsə, nə etməliyik?

Burada ibn Rüşd mütləq surətdə ağılın öncüllüyünə hökm verir. Ona görə ağıla uyğun olmayan hər hansı təlim şərh (təvil) edilməlidir. Burada sual meydana çıxır ki, əgər din təlimləri qəti olsa belə, yenədəmi təvil edilməlidir? İbn Rüşdə görə, bəli. Bu səbəbdən, bəzi alimlər sözügedən məsələdə onun baxışının fəlsəfi cəhətdən ifrata vardığını bildirmişlər.

İbn Rüşdün fəlsəfi dünyagörüşü sonda fəlsəfənin din üzərində mütləq hakimiyyəti ilə sona çatır. Bəs əgər belədirsə, onda dinə nə ehtiyac vardır? Belə olduqatəqdirdə, ibn Rüşdün Zəkəriyyə Razi və bütün təbii ilahiyyatçılarla fərqi nədir? Digər tərəfdən, ağılla uyğunluq təşkil etməyən hər hansı dini nəsnənitəvil etməyimizin nə faydası var? Bunların hər ikisi onunla yekunlaşır ki, fəlsəfə hər formada hakimdir.

İbn Rüşd sonda belə qənaətə gəlir ki, ağılla-iman arasında maneə yoxdur. O Allah ki “müəllif”dir, elə həmçinin “yaradıcı”dır. Başqa sözlə, O Allah ki imanı, yəni müəllifi olduğu kitabı göndərmişdir, həmçinin xəlqi də yaratmışdır. Buna görə insan

ağlının həqiqətlərdən başa düşdüyü, Allah-Taalanın Öz dinində bəyan etdiklərinə müxalif ola bilməz və olmamalıdır. Bu ön fərzlə Farabi və İbn Sina kimi peripatetik alimlərin ağıl və iman bəndəsində dedikləri, “bir həqiqəti iki dillə bəyan edirlər” fikri qəbul ediləndir. İbn Rüşdçülərin irəli sürdükləri “ikili həqiqət” qəbul edilməzdir.

İbn Rüşdün fikirlərini üç əsas kateqoriyada xülasə etmək olar:

1. Elm və dini maarif Allah-Taalaya çatmaq üçün kifayət deyil. Bəşəri elm, həmçinin vacib başlanğıc ünvanında əlavə olunmalıdır. Beləliklə, Allahın elmi vaciblərin vacibidir və dini elmlər bizi ona çatdırmaq istəyir. Dini elmləri isə düzgün başa düşmək üçün bəşəri elmlər öyrənilməlidir. Deməli, bəşəri elmlərin öyrənilməsi vacibdir.

2. Bəzən dini elmlərlə bəşəri elmlər arasında ziddiyyət yaransa da, bu ziddiyyət zahiridir. Bəşəri elmlər dinin zahiri ilə ziddiyyət təşkil edir və zahirin məcazi mənaya keçirilməsindən və şərhindən sonra ziddiyyət aradan qalxır. Ayə və rəvayətlər ziddiyyət təşkil etdiyi halda, bəşəridəlili elmlərlə uyğunluq təşkil etmələri üçün şərh olunurlar.

3. Ağılla-vəhyin ziddiyyətinin aradan qaldırılmasının vahid yolu yoxdur, onlar insanların sayı qədər müxtəlifdir. Bir ayənin mənasını bir qrup insan üçün zahiri mənaya keçirmək, digər qrup üçün isə şərhli mənaya keçirmək lazımdır. İnsanların təlim və tərbiyəsi onların istedadlarına uyğun olaraq müxtəlifdir və hər bir şeyi ümumi tədrisdə bəyan etmək olmaz.

İbn Rüşdün nəzəriyyəsi Avropada bir çox tərəfdar qazandı. Onun kitabları müxtəlif dillərə tərcümə olundu. XIX əsrin əvvəllərində “Fəslul-məqal” kitabı dəqiq tərcümə ilə çap edilərək böyük nüfuz qazandı, “İbn Rüşd məktəbi”¹², yaxud “ikili həqiqət məktəbi”¹³ böyük tərəfdar topladı. Avropada sonralar irəli sürülən həll yolları üçün əsasən, bu nəzəriyyənin bir hissəsini əsas götürdülər.

ƏDƏBİYYAT

1. Holingdeyl, Reginald Con, *Tarixə fəlsəfəyə qərb*, mütərcim: Əbdülhüseyn Azərəng, Qoqnus nəşriyyatı, dördüncü çap, 1381 h.ş.

2. Əl-faxuri, Hanna və Əl-cərr, Xəlil, *Tarixə fəlsəfə dər cəhane İslam*, mütərcim: Əbdülməhəmməd Ayəti, “Elm və fərhəng” nəşriyyatı, altıncı çap, 1381 h.ş.

3. İbn Əl-Ərəbi, *Əl-Fütuhatul-Məkkiyyə*, dörd cildə, Beyrut çapı, “Darul-kütubul elmiyyə” nəşriyyatı, çap tarixi qeyd edilməmişdir.

4. Kuhsari, İshaq Hüseyni, *Tarixə fəlsəfəyə İslami*, “Əmir Kəbir” nəşri, birinci çap, 1382 h.ş.

¹² - Averroism

¹³ - The double truth.

5. Şərif, M.Məhəmməd, *Tarixə fəlsəfə dər İslam*, Nəsrullah Purcəvadinin nəzarəti altında fars dilinə tərcmə edilməmişdir, “Daneşgah mərkəzi” nəşriyyatı, Tehran, 1362 h.ş.
6. İbn Rüşd, Məhəmməd ibn Əhməd, *Təhafut ət- təhafüt*, hazırlayan və şərh edən: Əhməd Şəmsəddin, “Darul-kütubul elmiyyə” nəşriyyatı, “Təbə saniyə”, Beyrut, 2003 m.
7. İbn Rüşd, Məhəmməd ibn Əhməd, *Əl-kəşf ən mənəhicil ədilləti fi əqaidil milləti*, “Məktəbətül-qərbiyyə” nəşriyyatı, Beyrut, 1987 m.
8. İbn Rüşd, Məhəmməd ibn Əhməd, *Fəslul-məqal fima beynəl hikməti vəşşəriəti minəl-ittisal*, hazırlayan, ön sözün müəllifi və şərh edən: Dr. Səmih Dəğim, “Darul- fikril-Lobnan” nəşriyyatı, “Təbə əvvəl”, Beyrut, 1994 m.
9. Mustafa Məlikian, *Cozveye kəlamə cədid, elm və din*, Tərbiyə Mütərris Universitetinin kitabxanası, tarix qeyd edilməmişdir.
10. Fremantel, Ann, *Əsrə etiqad*, mütərcim: Əhməd Kərimi, Əmir Kəbir nəşriyyatı, birinci çap, 1345 h.ş.
11. Əl-Xəziri, Zeynəb Mahmud, *Məşru İbn Rüşd Əl-İslami, İbn Rüşd filsufuş-şərq vəl- qərb*, “Məktəbətü incilul Misriyyə” nəşriyyatı, Qahirə, nəşr ili yoxdur.
12. Mahmud, Zəki Nəcib, *Əl- məntiqil vəzii*, On Formal Logic, 1951
13. Məlikov, Ələddin, “*Alvin Plantinqa-XX əsrin analitik epistemoloqu*”, “Elm və həyat” jurnalı, № 2, (465), 2018
14. Aştıyani, seyid Cəlaləddin, *Nəqdi bər təhafutul fəlsəfəyə Əl-Qəzali*, “İslam təbliğatı” nəşriyyatı, Qum, 1378 h.ş.
15. Jilson, Etyen, *Ruhe fəlsəfəyə qurune vusta*, mütərcim: Əlimurad Davudi, “Elmi və fərhəni” nəşriyyat institutu, üçüncü çap, Tehran, 1379 h.ş.
16. Dürant, Uill, *Tarixə təməddon*, (The story of Civilization), mütərcimlər qrupu: “Amuzəşe inqilabə İslami” nəşriyyatı, Tehran, 1361 h.ş.
17. Məlikov, Ələddin, “*Epistemologiyada ağıl və iman münasibətlərinin təhlili*”, “Metafizika” jurnalı, № 2, 2018
18. Həddadi, Əziz, *Surətu İbn Rüşd fil-kitabatil urubiyyə vəl-ərəbiyyə*, “Mabədül-hədəsə” nəşriyyatı, Fas, 2000 m.
19. Jilson, Etyen, *Əql və vəhy dər qurune vusta*, mütərcim: Şəhram Pazuki, Mütəliat və təhqiqatə fərhəngi institutu, birinci çap, Tehran, 1371 h.ş.
20. Əl-Cabiri, Məhəmməd Abid, *İbn Rüşd, sire və fekr*, Derasatul vahdətül ərəbiyyə mərkəzi, Beyrut, 1998 m.
21. İbn Rüşd konfransı toplusu, *İbn Rüşd filsufuş-şərq vəl-qərb*, hazırladı: Miqdad Ərəfə Minsiyyə, Həman Buxarinin “*Bu gün İbn Rüşddən neçə faydalana bilərik?*” məqaləsi, “Mənşuratul- məcməus-səqafi” nəşriyyatı, Tunes, 1999.

д.ф.н. Аладдин Меликов

ФИЛОСОФИЯ РЕЛИГИИ ИБН РУШДА (АВЕРРОЭСТА)

РЕЗЮМЕ

Религиозно-философские отношения в настоящее время являются главным и наиболее важным предметом философии религии. Представитель исламского перипатетизма Ибн Рушд сыграл большую роль в формировании мусульманского возрождения. Следовательно, место и роль философии религии в философии Ибн Рушда были выбраны в качестве предмета статьи.

Первоначально в статье рассматриваются научная работа, философское значение, научные труды Ибн Рушда, далее исследуется место и роль философии и в целом, взаимоотношение религии и философии в философии Ибн Рушда. Отношение шариата к философии была проанализирована и с религиозной, и с философской точки зрения. В философии Ибн Рушда рассматриваются религиозно-философские отношения, единство и разделение веры и разума, пути решения в случае их противоречия и дается ответ замечаниям. В конце были представлены мнения латинских последователей (авер-роистов) Ибн Рушда, теория двойственной истины и были проведены оценка и анализ этой точки зрения.

Ключевые слова: философия религии, Ибн Рушд, Ибн Араби, ум, философия, вера, последователи Ибн Рушда, двойственная истина.

Assoc. Prof. Aladdin Malikov

IBN RUSHD'S (AVERROES) PHILOSOPHY OF RELIGION

ABSTRACT

Religious and philosophical relations are currently considered as the main and important subject of philosophy of religion. Ibn Rushd, the representative of Islamic peripatetism, has a great role in shaping the Muslim renaissance. For this reason, the place and role of philosophy of religion in Ibn Rushd's philosophy is chosen as the subject of the article.

The article first studies Ibn Rushd's scientific work and their philosophical significance and then examines the place and role of philosophy and generally, religious and philosophical relations in the philosophy of Ibn Rushd. Sharia's attitude toward philosophy has been analyzed both from religious and philosophical point of view. Religious and philosophical relations in Ibn Rushd's philosophy, the unity and

division of faith and mind, solutions to the contradictions and Ibn Rushd's answer to the remarks are given here. Ibn Rushd's Latin followers' views, the theory of double truth, as well as, evaluation and analysis of this approach have been revealed in conclusion.

Keywords: *philosophy of religion, Ibn Rushd (Averroes), Ibn Arabi, mind, philosophy, faith, Averroes' followers, double truth.*

Çapa tövsiyə etdi: AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d. K.Y.Bünyadzadə